

DUŠAN ŠLOSAR

SLOVOTVORNÁ PRODUKTIVITA — POJEM SYNCHRONNÍ, NEBO DIACHRONNÍ?

Produktivnost slovotvorného typu je schopnost být modelem pro tvoření nových formací (Dokulil, 1962). Pojem produktivity slovotvorného typu bývá někdy, např. ve školské praxi, určován vztahem k množství vytvořených formací. Tento pohled však není oprávněný. Vzhledem k faktu známému z diachronního slovotvorného bádání, že totiž formace jednou vytvořené žijí v jazyce, pokud je jich potřeba, i když další formace stejně ztvárněné už nevznikají, stává se, že i neproduktivní typy jsou početně bohatě zastoupeny; teoreticky je možný i případ, že by neproduktivní typy mohly početně převýšit typy produktivní. Kvantitativní zastoupení slovotvorných typů v současném jazyce je ve skutečnosti sumou jejich historických produktivit. Tento fakt je důsledkem skutečnosti, že v historickém vývoji slovotvorného plánu málokdy dochází k resuffixaci jako následku ztráty produktivity. Tím se vývoj slovotvorby liší od vývoje plánu morfologického, v němž se změny realizují pod tlakem systému bezprostředně a staré tvary přežívají výjimečně jen u nejfrekventovanějších slov.

Jako ilustrace nám mohou posloužit desubstantivní adjektiva pojmenovávající původ z látky či hmoty: nejběžnější adjektiva toho druhu představují formace se sufixem *-ěný* (*dřevěný*), který je dávného, už praslovanského původu. V Retrográdním morfematickém slovníku češtiny (Slavičková, 1975) nacházíme přes dvacet takto utvořených, veskrze nadto velmi frekventovaných adjektiv. Ale ve skutečnosti jde o typ už dávno, od rané staré češtiny neproduktivní; byl totiž vystřídán modelem se sufixem *-ový* (*kovový*); jeho reprezentantů je sice dost, ale co do frekvence se adjektivům typu *dřevěný* nevyrovnají. — Nebo kolektiva odvozená morfologickou charakteristikou *-í* jsou jen o málo méně početná než útvary se sufixem *-oví*. Ale rovněž formant *-í* (typ *kamení*) je od střední doby už zcela neproduktivní, kdežto sufix *-oví* jistě známky produktivity nese dodnes.

Tyto poznatky ovšem pramení z diachronního zkoumání prováděného srovnáním synchronních průřezů vedených různými časovými rovinami. Touto metodou je stagnace typu, která je prvním projevem ztráty produktivity, snadno odhalitelná. Zdálo by se tedy, že pojem produktivity je sensu stricto pojmem z plánu diachronního. Proto také Tvoření slov v češtině II,

Odvozování podstatných jmen (TŠČ II, 1967), byť čistě synchronně zaměřené, ověřuje produktivitu některých typů početním srovnáváním formací zastoupených v Jungmannově slovníku s formacemi zachycenými v Příručním slovníku, tedy diachronně.

Jiným způsobem přistupuje k pojmu produktivity I. Němec. Jeho pojetí má zcela synchronní povahu: produktivním se stává ten jazykový element, který vstupuje do opozice k jinému elementu jazykového systému (Němec, 1958). Tato metoda aplikovaná na kmenové opozice sloves dovoluje — díky polyfunkčnosti kmenotvorného formantu slovesného — určit nejen produktivnost či neproduktivnost formantu, ale v mnoha případech i míru produktivity danou množstvím protikladů, v nichž se kmeny ocitají: psl. slovesné *i*-kmeny byly produktivnější než *n*-kmeny a ty zase produktivnější než *ě*-kmeny atd. Toto pojetí je velmi plodné při analýze slootovorbyslovesa pro její svébytnost. Ve slootovorbě substantiva však např. polyfunkčnost formantu, u sloves běžná, je spíš výjimečná, stejně tak paralelní dvojí nebo vícenásobná fundace typu a resuffixace (jinak základní derivační postup slovesa). Z toho hlediska by se živé slootovorné typy substantiv jevily co do své produktivity jako poměrně málo diferencované.

Produktivitu je i tu podle našeho přesvědčení možno zjistit objektivně a nadto odstupňovaně i v plánu synchronním, a to vzdor jisté skepsi, kterou projevuje např. M. Dokulil (Dokulil, 1962, str. 85): „Produktivnost jazykového prostředku nelze proto zjistit jen ze statického průřezu jazyka.“ Je přitom třeba postihnout ty relevantní reflexy, kterými se historický proces slootovorbyslovesa promítá do současnosti. Předmětem našeho zájmu přitom nemůže samozřejmě být jen jeden izolovaný typ; k platnému závěru lze dojít jen při sledování komplexním, tedy při hodnocení konkurence typů v rámci slootovorné kategorie. Proto je třeba stanovit místo našeho typu v celé slootovorné kategorii, jeho vztah k ostatním typům kategorie. (Taktó zjištěná produktivita je ovšem součástí jazykového systému — není do ní zahrnuta větší nebo menší společenská potřeba tvoření, tedy faktory extralingvistické.)

Při dostatečně reprezentativním materiálu můžeme konstatovat jistou distribuci formantů:

- (a) distribuci vázanou sémanticky (např. základem je pojmenování osoby — neosoby);
- (b) vázanou slootovorně (např. základem je jméno odvozené — jméno neodvozené);
- (c) vázanou morfologicky (např. základem je maskulinum — jméno jiného rodu);
- (d) vázanou hláskoslovně (např. základ zakončen V + K — zakončen skupením K + K).

Distribuce typu (a) samozřejmě naznačuje, že jde o kategorii sémanticky diferencovanou, popřípadě o dvě subkategorie. Např. posesivní sufixy *-ův*, *-in*, *-í*, *-ský/cký* mají v nové češtině tuto distribuci: *-ův* se pojí se základy mužského rodu pojmenovávajícími osoby, *-in* se základy ženského rodu pojmenovávajícími rovněž osoby, *-í* se základy jmen pojmenovávajících zvířata, *-ský/cký* opět se základy jmen pojmenovávajících osoby. Odvozeniny z téhož základu se sufixem *-ův* a *-ský* však nemají povahu synonym. Je tedy zřejmé, že u odvozenin ze jmen osob jde o dvě subkategorie — individuálně posesivní (*-ův*, *-in*) a kolektivně posesivní (*-ský/cký*). O produktivitě samé tato distribuce

nevyovídá přímo; je však zřejmé, že každá subkategorie má k dispozici dva formanty v komplementární distribuci, nejde tedy o konkurenci, a tyto prostředky jako jediné sloužící objektivně existující kategorii proto nutně musejí být produktivní.

Distribuce typu (b) poukazuje na okolnost, že některý z typů je neproduktivní, a to ten, většina jehož formací nebo aspoň jejich výrazná část je fundována útvary primárními, neodvozenými. Tak např. abstraktní názvy vlastností se odvozují morfologickým formantem *-í* (*veselí*), sufixem *-ota* (*čistota*), *-ství/-ctví* (*zoufalství*, *lajdáctví*) a *-ost* (*neprodejnost*). První dva nacházíme převážně ve spojení se základy adjektiv primárních, třetí se připojuje k základu adjektiv na *-ský/cký* a konečně čtvrtý k základům adjektiv všeho druhu. Tato distribuce svědčí o tom, že první dva formanty jsou neproduktivní, třetí je produktivní jen ve spojení se základy jistého typu a konečně čtvrtý je plně produktivní.

Distribuce typu (c). Nespecifikovaná relační adjektiva se v rané staré češtině odvozovala třemi důležitými sufixy: *-ní*, *-ný* a *-ový*. (Sufix *-ní* měl variantu *-ovní*.) Nejčastěji zastoupený byl sufix *-ný*, méně *-ový* a nejméně *-ní*. Avšak zatímco sufixy *n-ový* se odvozovala relační adjektiva od substantiv všech tří rodů, sufix *-ový* byl v této funkci spojitelný převážně se základy maskulin. Sufix *-ový* byl tedy v rané staré češtině ve skutečnosti méně produktivní než sufix *-ní*, ačkoli počtem vytvořených formací jej tehdy převyšoval. A třebaže tato původní distribuce byla později narušena, byl to přesto důležitý předpoklad k tomu, aby počet adjektiv se sufixem *-ný* a zejména *-ní* vzrostl během historické doby výrazněji než počet adjektiv se sufixem *-ový*.

Konečně distribuce typu (d) umožňuje určit stupeň produktivity. Například jména nositelů vlastností, jejichž fundující adjektivum je zakončeno na *K + K*, se odvozují sufixem *-ík* (*večerník*), ostatní sufixem *-ec* (*zuřivec*). Produktivních adjektivních slovtvorných sufixů složení *V + K* je přitom víc (např. *-alý*, *-elý*, *-ilý*, *-aný*, *-ený*, *-ěný*, *-atý*, *-itý*, *-avý*, *-ivý*, *-ový* atd.) než typů kvalitativních adjektiv zakončených na skupení *K + K* (tj. se sufixem *-ný* připojeným k základu zakončenému na konsonant). Z toho plyne, že sufix *-ec* se uplatňuje u názvů nositelů vlastností častěji než sufix *-ík*. (Nutným předpokladem pro takový závěr je ovšem znalost produktivity jednotlivých typů potenciálních fundujících útvarů. I z toho hlediska je nezbytný komplexní přístup.)

Pokusme se o konfrontaci synchronní analýzy produktivity typů s rekonstrukcí historického vývoje u slovtvorné kategorie jmen hromadných.

Kolektiva se v současné době tvoří dvěma sufixy s variantami: *-stvo/ctvo* a *-(ov)í*. První se až na nepočtené výjimky pojí se základy pojmenování osob, druhý se základy pojmenování rostlin a neživých konkrét. Jde tedy o dvě subkategorie.

Sufix *-stvo* s variantami se spojuje se základy primárními i odvozenými, a to pomocí sufixů *-ík*, *-ec*, *-ák*, *-tel*, *-ář/ař*, *-č*, *-an* atd., odvozenými tedy pomocí produktivních sufixů. Z hlediska gramatického rodu to jsou pouze maskulina. Varianta *-ctvo* je spojitelná se základem zakončeným na *-k* a *-c*, varianta *-stvo* se základy zakončenými na ostatní konsonanty. Omezujícími faktory jsou tu pouze lexikálně sémantická kategorie osoby a mužský rod fundujícího substantiva. Obě varianty *-stvo* a *-ctvo* jsou v komplementární distribuci určené hláskově. Jde tedy nesporně o typ produktivní.

Sufix *-(ov)í* je spojitelný se základy substantiv pojmenovávajících neživotné

substance. Varianta *-í* se přitom připojuje k substantivům primárním výhradně, varianta *-oví* pak převážně. Obě varianty jsou spojitelné se základy substantiv všech tří rodů jakéhokoli zakončení. Je zřejmé, že jde o prostředek významově komplementární k sufixu *-stvo/ctvo*. Závažný je fakt, že fundujícími útvary jsou slova slovotvorně primární, zřídka slova odvozená. Podle toho je sufix *-í* neproduktivní, varianta *-oví* pak slabě produktivní.

Historie kategorie kolektiv:

Ve staroslovenštině je doložen ještě nerozvinutý stav: sufix *-ije* (< *-ije*) slouží kolektivům jako jediný, odvozuje především od názvů rostlin a jejich částí (*dobije, trnije*...), ojediněle od názvů jiných neživotných substancí (*brnije, žbzlije*). Kolektivum životné *bratija* (f.) je ojedinělé.

Raný staročeský stav je pokročilejší: formantem *-ie* je odvozeno podstatně větší množství útvarů; základy nejsou pouze jména rostlin (i když ta převládají), ale i názvy částí těla (*náročie, hrudie*) a neživých předmětů (*orudie, hrúdie, skalé*). Asi pětina všech útvarů má variantu *-ovie*. Její distribuci zatím nelze stanovit, avšak je nesporné, že jde o výhodnější podobu, která nevyžaduje konsonantickou alternaci. Některé základy mají povahu odvozenin (*krušcovie*) nebo přejatých jmen (*palmovie, cedrovie*). Kolektiva osobní jsou jen dvě: prastaré *bratřie* a novější *kněžie* (f.). Objevují se však dva ojedinělé další útvary, které se dají chápat jako kolektiva: *družina* a deetymologizované už *svačina*. Kromě toho lze pozorovat ojedinělé náznaky významové specializace varianty *-stvo* sufixu *-stvie*, který původně odvozoval abstraktní názvy vlastností: *křestanstvo* je doloženo ve významu kolektivním (zatímco *křestanstvie* je abstraktním).

Střední doba nepřináší mnoho nového v derivaci od substantivních základů neživotných: vzniká nemnoho útvarů se sufixem *-í* a o něco více s variantou *-oví*. (Přehlasovaná varianta *-eví* mezitím vymizela.) Ale zdá se, že v oné době také z úzu vyšla některá neživotná kolektiva z odvozených základů: *koncovie, bodličie* apod. Zato kolektivní názvy osob mají za sebou rozhodující krok ke konstituování: neujaly se sice už natrvalo útvary typu *bratřina* a *čeledina* a nové *hostina* se zřejmě významově posunulo. Ale desubstantivní odvozeniny z pojmenování osob vytvořené sufixem *-stvo* (s ojedinělou variantou *-ovstvo*) už mají jednoznačný kolektivní význam: *bratrstvo, kacířstvo, kmotrovstvo*.

Tento typ se pak dynamicky rozvíjí do nové češtiny: dovoluje odvozovat kolektiva od všech produktivních typů jmen osob (činitelských, konatelských, obyvatelských apod.). Obrozenci zavádějí odvozování toho typu i od jmen neosobních (*živočišstvo, rostlinstvo, horstvo*), tento podtyp však slouží pouze potřebám terminologie a dále se nerozvíjí (Hauser, 1978, str. 146—148). Tvoření slov v češtině II však právem konstatuje, že typ kolektiv se sufixem *-stvo/ctvo* v posledních desetiletích stagnuje. (K tomuto zjištění dospěli autoři empiricky.) Jména hromadná neživotná se od střední doby živě odvozují pouze variantou *-oví*, která se připojuje jak k pojmenováním rostlin (*jilmoví*), tak neživých předmětů (*sloupoví, lanoví, mřížoví*). Jen málo z fundujících útvarů má však povahu odvozenin (*krajkoví, laťkoví*). To ukazuje na omezený rozsah této derivace.

Konfrontace synchronní analýzy reflexů produktivity s rekonstrukcí slovotvorného vývoje u kategorie kolektiv ukazuje, že synchronní analýza postihla produktivitu s jedinou výjimkou: nebyla schopna najít reflex recentní stagnace typu *učitelstvo*.

Ukázali jsme, že pro synchronní určení produktivity slovotvorného typu má rozhodující význam distribuce typů v rámci slovotvorné kategorie. Je-li slovotvorný typ průnikem množiny formantu, množiny slovnědruhové a sémantické charakteristiky základu a množiny onomaziologické kategorie, slovotvorná kategorie pak jednodušším průnikem odhlížejícím od formantu, pak je zřejmé, že distribuce formantů v rámci téže kategorie je pro produktivitu rozhodující. Dnešní distribuce typů v kategorii je synchronním průmětem historického vývoje kategorie. Tento vývoj byl určován faktory sémantickými, slovotvornými, morfológickými i hláskoslovnými. Synchronní stav je tedy třeba zkoumat ze všech těchto čtyř hledisek; vzájemnou kombinací získaných poznatků lze dospět k adekvátnímu vystižení soudobého stavu metodou povýtce synchronní. Kvantitativní rozložení typů nemusí této distribuci odpovídat, je jen jejím nepřesným, protože dlouhodobým reflexem. Poněkud jiná je však situace sloves: jak ukázal I. Němec (Němec, 1958), polyfunkčnost sufixálních formantů a fakt resuffixace jako převládajícího postupu při derivaci způsobuje, že ukazatelem produktivity je množství opozic, v nichž je typ zapojen.

LITERATURA

- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov. Praha 1962.
 HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978.
 NĚMEC, I.: Sbornik otvetov na voprosy po jazykoznaniju (k IV Mezdunarodnomu s'jezdu slavistov). Moskva 1958, str. 128—130.
 SLAVÍČKOVÁ, E.: Retrográdní morfematičeský slovník češtiny. Praha 1975.
 Tvoření slov v češtině II. Odvozování podstatných jmen. Praha 1967 (TSC II).

DIE WORTBILDUNGSPRODUKTIVITÄT — EIN SYNCHRONISCHER ODER EIN DIACHRONISCHER BEGRIFF?

Aus dem Mechanismus der Wortbildungsentwicklung geht hervor, daß die absolute Anzahl der abgeleiteten Formationen nicht als Gradmesser der Produktivität dienen kann. Deshalb beurteilen sogar die synchronisch aufgefassten Studien manchmal die Produktivität mittels eines Exkurses diachronischer Art. Rein synchronisch ist die Lösung der Produktivität bei I. Němec; seine Auffassung kann man allerdings jedoch nur auf die Beurteilung der Derivation der Verben anwenden. Im vorliegenden Aufsatz wird die Methode gezeigt, wie die Wortbildungsproduktivität auch bei anderen Wortarten synchronisch festzustellen wäre. Die heutige Distribution der Typen im Rahmen einer Wortbildungskategorie stellt eine Projektion der historischen Entwicklung der betreffenden Wortbildungskategorie dar. Die Wortbildungsentwicklung der Kategorien wurde durch Faktoren semantischer, wortbildender, morphologischer sowie auch phonetischer Art mitbestimmt. Diese Faktoren stellen deshalb die Distributionskriterien dar, mittels deren der heutige Zustand zu beurteilen ist: durch die gegenseitige Kombination der ermittelten Erkenntnisse kann man zu einer entsprechenden Erfassung der heutigen Produktivität gelangen, und zwar mittels einer vorzugsweise synchronischer Methode.

Im vorliegenden Aufsatz werden ferner die Ergebnisse der synchron ausgerichteten Analyse der Produktivität einzelner Typen in der Kategorie der Kollektiva mit der Rekonstruktion ihrer historischen Entwicklung konfrontiert. Daraus geht hervor, daß es möglich ist, anhand dieser Methode die Produktivität verhältnismäßig adäquat (mit Ausnahme einer ganz rezenten Stagnierung des Typs) zu erfassen.

